

Arkadiusz Niedziółka
Uniwersytet Rolniczy im. H. Kołłątaja w Krakowie

Turystyka młodzieżowa w Polsce w okresie PRL-u i III RP

Abstract

Youth Tourism in Poland in the Period of the Polish People's Republic and in the Period of the Polish Third Republic

In the article the Author presented the general aspects of youth tourism development in Poland in two periods of its history. The first one is connected with the period of the Polish People's Republic and the second with the period of the Polish Third Republic. The author presented the most important features of youth tourism development in these two mentioned periods of Poland's history. During the Polish People's Republic youth tourism was well developed and it had a social character. The development of this form of tourism during this period was supported by the state. Different forms of youth tourism, mainly qualified tourism and leisure tourism were supported not only by the state but also because of activity of the Polish Tourist and Sightseeing Society and The Polish Scouting and Guiding Association. In this field the Catholic Church in Poland played an important role, too. During the period of the Polish Third Republic the activity of the Polish Tourist and Sightseeing Society in youth tourism development was important, too. Besides, in the development of this kind of tourism different private firms, travel agencies played a very important role. In this period of Poland's history there were not any bailout for the youth tourism industry from the state.

Key words: youth tourism, youth, qualified tourism.

Wprowadzenie

Turystyka młodzieżowa w Polsce ma długą historię. Jej pierwsze formy pojawiły się już w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Wtedy część mło-

dych ludzi uprawiała głównie turystykę wypoczynkową i poznawczą, czasami również różne formy turystyki kwalifikowanej: pieszą, rowerową, kajakową. W okresie PRL-u od początku lat 50. ubiegłego wieku wspomniany rodzaj aktywności był bardzo popularny. Przez około 40 lat, do roku 1989, rozwijała się w Polsce tak zwana turystyka socjalna, która polegała na dofinansowaniu przez państwo wyjazdów urlopowo-wakacyjnych dla mniej zamożnych warstw społeczeństwa. Również tego typu migracje turystyczne okazały się w PRL-u bardzo popularne wśród młodych.

Od zakończenia II wojny światowej aż do okresu transformacji ustrojowej młodzież uprawiała w Polsce różne formy turystyki kwalifikowanej, na przykład turystykę pieszą górską, głównie w Tatrach, Pieninach, Gorcach, Bieszczadach i Sudetach. Bardzo popularne były także organizowane wycieczki kolarskie w różne regiony kraju. Wśród sportów wodnych dominowało żeglarstwo i kajakarstwo. Wiele tego typu wyjazdów młodzieży organizowało Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze. Organizacja ta została założona w 1950 roku. Propagowała ona turystykę krajoznawczą i różne rodzaje turystyki specjalistycznej, czyli kwalifikowanej. Organizowała tak zwane obozy wędrownie, kajakowe, narciarskie czy obozy w siodle. PTTK posiadało wówczas rozbudowaną bazę obiektów noclegowych. W większości były to schroniska, schroniska młodzieżowe i stacje wodne.

W PRL-u turystyka młodzieżowa pręźnie rozwijała się w ramach działalności harcerstwa. Ponadto nastąpiło także ożywienie szkolnego ruchu turystycznego. Wycieczki krajoznawcze były organizowane przez koła geograficzne i sekcje turystyczne szkolnych kół sportowych oraz powstające koła wspomnianego PTTK. Młodzież szkolna brała udział w wyjazdach kolonijnych i obozach organizowanych przez władze oświatowe. Młodzież miast i obszarów wiejskich stanowiła w tym okresie również niemały odsetek osób wyruszających na pielgrzymki. Głównie dotyczyło to sierpniowych pielgrzymek na Jasną Górę do Częstochowy.

Po okresie przemian polityczno-gospodarczych od początku lat 90. XX wieku w Polsce gwałtownie zaczął się rozwijać prywatny sektor turystyczno-hotelarski. Powstawały liczne biura podróży, pojawiły się inwestycje krajowe i zagraniczne skierowane na rozwój bazy noclegowej. Nastąpiła modernizacja istniejących oraz budowa nowych ośrodków wypoczynkowych. Głównie odnosiło się to do miejscowości nadmorskich i zlokalizowanych na terenie pojezierzy. Takie inwestycje pojawiły się również w typowych miejscowościach wypoczynkowo-uzdrowiskowych, na przykład w górach.

W omawianym okresie ruch młodzieżowy obejmował najczęściej kilkudniowe wyjazdy dzieci oraz młodzieży szkół średnich, organizowane przez placówki oświatowe. Trochę starsza młodzież na własną rękę organizowała nieformalne wędrowki górskie, a także jeździła na obozy kajakowe, żeglarskie

czy konne. Wyjeżdżano również po to, aby uprawiać sporty zimowe, głównie narciarstwo i snowboard. W okresie III RP dalej prężnie działało PTTK, propagując krajoznawstwo oraz różne formy turystyki kwalifikowanej. Bardzo często z jego ofert korzystała właśnie młodzież.

Ogólny zarys rozwoju turystyki po zakończeniu II wojny światowej do końca lat 50. XX stulecia

Podczas II wojny światowej większa część infrastruktury turystycznej, w tym głównie obiektów noclegowych, uległa zniszczeniu. Po wojnie nastąpiło z kolei upaństwowienie wielu ośrodków, co w rezultacie przyczyniło się do zaniedbań i niedoinwestowania wielu obiektów (Różycki 2006: 39).

Tuż po zakończeniu działań wojennych w 1945 roku w czynnych w kraju schroniskach i stacjach turystycznych oferowano tylko 3800 miejsc noclegowych (Warszyńska, Jackowski 1978: 184). W okresie planu trzyletniego (1946–1949) działalność władz oraz organizacji turystycznych i społecznych skoncentrowała się na zabezpieczeniu ocalałej bazy i przeprowadzaniu niezbędnych remontów. W następnym okresie (1949–1952) można było z kolei zaobserwować wyraźny zastój w rozwoju zagospodarowania turystycznego.

Po II wojnie światowej wprowadzono w Polsce totalitarne rozwiązania ustrojowe na wzór ZSRR. Wykluczyło to możliwość reaktywowania niektórych przedwojennych organizacji młodzieżowych, podobnie jak partii politycznych, z którymi te organizacje były często ideowo powiązane (Gaj 2006: 128). Dotyczyło to między innymi Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” oraz Katolickiego Stowarzyszenia Młodzieży Męskiej i Żeńskiej.

W maju 1945 roku, a więc w miesiącu formalnie uważanym za ostatni okres zmagania na frontach II wojny światowej w Europie, w Polsce wydano uchwałę przekazującą bazę noclegową i organizację turystyki wypoczynkowej (wczasowej) związkom zawodowym. Z kolei cztery lata później – w 1949 roku – utworzono Fundusz Wczasów Pracowniczych w miejsce powstałego jeszcze w 1938 roku Centralnego Biura Wczasów (Kowalczyk 2001: 86). Dało to podstawy do zorganizowania „turystyki socjalnej”. W 1946 roku oceniano wielkość krajowego ruchu turystycznego w Polsce na milion osób, w 1950 roku – na 7,2 miliona, a w 1957 roku – aż na 14,4 miliona wczasowiczów (Kowalczyk 2001: 86).

W 1945 roku, zaraz po zakończeniu II wojny światowej, w Ministerstwie Komunikacji powołano Samodzielny Wydział Turystyki, nazwany w 1949 roku Biurem Turystyki. W 1952 roku przy Radzie Ministrów powstał Komitet do spraw Turystyki, który od 1954 roku podlegał Głównemu Ko-

mitetowi Kultury Fizycznej. Wówczas zaczęła się już trwająca pół wieku era łączenia sportu, szeroko rozumianej kultury fizycznej i turystyki.

Rozwój turystyki młodzieżowej w okresie PRL-u w latach 1950–1989

W grudniu 1950 roku w wyniku połączenia Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego i Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego powstało Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze. W ramach nowo powołanego Zarządu Głównego utworzono Komisję Młodzieżową, która przejęła dotychczasowy dorobek PTK w postaci około 700 kół krajoznawczych młodzieży szkolnej (Gaj 2006: 122).

Polskiemu Towarzystwu Turystyczno-Krajoznawczemu przydzielono zadanie kierowania całym ruchem turystyczno-krajoznawczym w Polsce. Ponadto Towarzystwo miało za zadanie popularyzowanie aktywności rekreacyjnej odnoszącej się do różnych dyscyplin sportowych. Mówiono wtedy o tak zwanej turystyce usportowionej: kajakowej, rowerowej itp. (Kruczek, Kurek, Nowacki 2003: 41).

Sporo dla rozwoju i popularyzacji turystyki młodzieżowej w okresie powojennym uczyniły drużyny Związku Harcerstwa Polskiego, działające wówczas przede wszystkim przy liceach ogólnokształcących. Wyjazdy na obozy harcerskie były często połączone z uprawianiem turystyki krajoznawczej oraz pieszej górskiej.

Dla rozwoju turystyki młodzieżowej, szczególnie młodych pracowników zakładów pracy, założyła się także organizacja młodzieżowa powstała w 1957 roku (po likwidacji ZMP) – Związek Młodzieży Socjalistycznej (od 1976 r. Związek Socjalistycznej Młodzieży Polskiej, do którego m.in. przystąpił także dotychczasowy ZMW). Z 70-tysięcznej organizacji w 1957 roku rozrosła się do liczącej prawie 1,3 miliona członków w 1970 roku (Gaj 2006: 131).

Należy podkreślić, że w latach 60. ubiegłego stulecia w imprezach Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego, Polskiego Biura Podróży „Orbis” i innych organizacji turystycznych w poważnym stopniu uczestniczyła młodzież. W ówczesnej literaturze podawało się, że stanowiła ona połowę ogólnej liczby uczestników turystyki pobytowej i wycieczkowej (Ostrowski 1972: 180). W omawianym okresie peerelowskim w Polsce w szybkim tempie (w 1960 r. – 1002 tys., w 1974 r. – 6739 tys.) wzrastała liczba dzieci i młodzieży na różnego rodzaju koloniach, półkoloniach, obozach, wczasach w mieście organizowanych dla młodzieży i dzieci z terenów wiejskich (Warszyńska, Jackowski 1978: 187).

Turystyka dzieci i młodzieży w wieku szkolnym to wstępny etap przygotowania młodego człowieka do uprawiania turystyki w wymiarze społecznym. Trzeba zaznaczyć, że w warunkach szkolnych turystyka ma niekwestionowane wartości dydaktyczno-wychowawcze oraz estetyczne, zdrowotne, resocjalizacyjne i hedonistyczne. Uczestnictwo dzieci i młodzieży w turystyce może być różnorodne, w zależności od kategorii wiekowej: od wypraw krótkookresowych o charakterze poznawczym, edukacyjnym, do podróży długookresowych (obozy, rajdy, spływy itp.).

Turystyka młodzieżowa w okresie od lat 50. do końca lat 80. XX wieku rozwijała się głównie dzięki:

- szkolnym kołom PTTK;
- kołom PTSM (Polskiego Towarzystwa Schronisk Młodzieżowych);
- harcerstwu;
- organizacjom młodzieżowym.

Szkolne Koła Krajoznawczo-Turystyczne w swojej działalności mogły korzystać ze wsparcia Polskiego Towarzystwa Schronisk Młodzieżowych oraz placówek usług turystycznych takich biur jak „Juventur”, „Gromada”, „Almatur”.

W rozwoju turystyki młodzieżowej w Polsce w okresie PRL-u dużą rolę odegrały także Ludowe Zespoły Sportowe. Podstawowymi formami ich działalności były rajdy, zloty, spływy, kuligi, wycieczki. Ludowe Zespoły Sportowe otrzymywały środki z budżetu Państwa, ale z czasem wspomagała je również Ogólnopolska Spółdzielnia Turystyczna „Gromada”.

Innym podmiotem wspierającym ruch turystyczny młodzieży był Związek Socjalistycznej Młodzieży Polskiej. Jedną z najważniejszych form takiego wsparcia stało się organizowanie obozów szkoleniowo-wypoczynkowych, wycieczek krajoznawczych, rajdów, obozów wędrownych oraz spływów kajakowych. Struktury Związku Socjalistycznej Młodzieży Polskiej dzieliły się na oddziały wojewódzkie, powiatowe, gminne, miejskie, dzielnicowe, wiejskie, uczelniane i szkolne. W poszczególnych oddziałach organizacji działały kluby turystyczne, na przykład kluby turystyki rowerowej, kluby turystyki pieszej. Działalność turystyczną ZSMP wspierało biuro turystyczne „Juventur”. Związek organizował działalność turystyczną i sportową we współpracy z: Głównym Komitetem Kultury Fizycznej i Turystyki, Centralną Radą Związków Zawodowych, Towarzystwem Krzewienia Kultury Fizycznej, Szkolnym Związkiem Sportowym i Akademickim Związkiem Sportowym (Lewan 2004: 91).

W rozwoju turystyki młodzieżowej w okresie PRL-u bardzo mocno zapisało się wspomniane już Polskie Towarzystwo Schronisk Młodzieżowych. Stowarzyszenie to zostało utworzone w 1926 roku jako trzecie towarzystwo

schronisk młodzieżowych na świecie. Po II wojnie światowej PTSM zostało reaktywowane w czerwcu 1959 roku, a w następnym roku stało się członkiem Międzynarodowej Federacji Schronisk Młodzieżowych. Najważniejszymi celami Towarzystwa – zapisanymi w statucie – były: upowszechnianie turystyki i krajoznawstwa wśród młodzieży szkolnej, zapewnienie dzieciom i młodzieży szkolnej tanich noclegów i opieki wychowawczej, przekazywanie informacji krajoznawczo-turystycznych, rozbudowa i modernizacja schronisk stałych i sezonowych, opracowywanie szlaków turystycznych pieszych, rowerowych i kajakowych (Lewan 2004: 88). W związku z wyszczególnionymi przedsięwzięciami realizowanymi przez PTSM można stwierdzić, że stowarzyszenie to popularyzowało wśród młodzieży różne formy turystyki specjalistycznej, turystykę krajoznawczą i ekoturystykę.

W strukturze bazy noclegowej PTSM znajdowały się liczne schroniska młodzieżowe, których liczba w okresie PRL-u wzrastała z roku na rok. W 1959 roku Polskie Towarzystwo Schronisk Młodzieżowych dysponowało 369 schroniskami, w których noclegi mogło znaleźć 10 700 osób. W 1972 roku było już 868 baz noclegowych z 33 782 miejscami, a w 1985 roku 1172 schroniska, w których mogło łącznie odpoczywać 43 566 młodych osób (Lewan 2004: 89).

Wśród obiektów noclegowych, w których w PRL-u młodzież korzystała z noclegów i usług gastronomicznych, dominowały schroniska młodzieżowe, szkolne schroniska młodzieżowe, schroniska górskie zlokalizowane w Tatrach, Gorcach, Pieninach czy Bieszczadach oraz pola biwakowe i kempingi. Ponadto zdarzało się, że młodzież nocowała także – głównie podczas wycieczki i wakacji z rodzicami lub opiekunami – w zajazdach, czyli gościńcach. Te obiekty zaczęły powstawać w 1973 roku w Wielkopolsce, a dwa lata później były już obecne we wszystkich województwach w kraju (Milewska, Włodarczyk 2009: 47).

W stanie wojennym młodzieżowy ruch turystyczny uległ zahamowaniu. Po jego zakończeniu w placówkach oświatowych był realizowany „Program całorocznych zajęć krajoznawczo-turystycznych w szkole podstawowej i ponadpodstawowej”. Program ten wpłynął na odrodzenie się turystyki młodzieżowej.

Reasumując, ruch turystyczny w środowiskach młodzieży był w PRL-u bardzo rozpowszechniony. W dużej mierze został on podporządkowany polityce socjalistycznego państwa. Wśród dominujących form migracji turystycznych młodzieży można w tym okresie wymienić typową turystykę wypoczynkową, turystykę krajoznawczą, różne rodzaje turystyki kwalifikowanej, głównie pieszą górską. Podmiotami wspierającymi krajoznawstwo i aktywną rekreację turystyczną były Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze oraz Polskie Towarzystwo Schronisk Młodzieżowych. Dla dzieci i młodzieży szkół średnich organizowano wyjazdy kolonijne, obozy.

Do 1989 roku w Polsce dominowała turystyka organizowana przez związki zawodowe, zakłady pracy oraz nieliczne, państwowe lub spółdzielcze biura podróży.

Rozwój turystyki młodzieżowej w Polsce po 1989 roku

W globalnym rozwoju turystyki w Polsce po 1989 roku, podobnie jak w PRL-u, aktywność turystyczna młodzieży odegrała i odgrywa do dzisiaj bardzo istotną rolę. W połowie lat 90. ubiegłego wieku młodzi ludzie w Polskim Towarzystwie Turystyczno-Krajoznawczym stanowili 1/3 stanu osobowego tej organizacji. W różnych odmianach turystyki (pieszej nizinnej i górskiej), marszach i biegach na orientację, w turystyce przy użyciu sprzętu (kajaków, rowerów i nart) uczestniczyła przede wszystkim młodzież.

Drugim towarzystwem, które po okresie transformacji ustrojowej kontynuowało działalność turystyczno-krajoznawczą, było Polskie Towarzystwo Schronisk Młodzieżowych – PTSM. Najważniejsze jego cele zapisane w statucie to (Borne, Doliński 1998: 111–112):

- organizowanie, doposażenie i prowadzenie schronisk młodzieżowych;
- propagowanie i organizowanie turystyki, aby zapoznawać młodzież z historią, przyrodą oraz dorobkiem ojczystego kraju w różnych dziedzinach, w szczególności w dziedzinie kultury;
- szkolenie i doskonalenie kadr organizujących turystykę młodzieżową i prowadzenie schronisk młodzieżowych;
- współpraca z zagranicznymi stowarzyszeniami schronisk młodzieżowych, a w szczególności z Międzynarodową Federacją Schronisk Młodzieżowych (IYHF – International Youth Hostess Federation), której PTSM jest jednym z członków założycieli.

Polskie Towarzystwo Schronisk Młodzieżowych dysponuje – jak było to już wspomniane wcześniej – specyficznymi obiektami noclegowymi przeznaczonymi do obsługi młodzieżowego ruchu turystycznego – schroniskami młodzieżowymi. W standardzie i wyposażeniu obiekty te mało różnią się od innych schronisk, na przykład górskich. Normą są pokoje sześćoosobowe i większe, nawet ponaddziesięcioosobowe. Często spotykane są w nich piętrowe łóżka. Niekiedy schroniska dysponują także pokojami mniejszymi, cztero-, trzy-, a nawet dwuosobowymi. Łazienki i toalety zazwyczaj są wspólne dla kilku pokoi (np. dla całego piętra). Ponadto w schronisku młodzieżowym znajduje się pomieszczenie kuchenno-jadalne, najczęściej wyposażone w lodówkę, kuchenkę i zestaw podstawowych naczyń, co umożliwia samodzielne przygotowywanie posiłków przez osoby zatrzymujące się na noc w obiekcie.

Oprócz tego w schroniskach młodzieżowych często znajduje się przechowalnia bagażu (niekiedy także nart lub rowerów), jak również pralka, przy czym korzystanie z nich może być dodatkowo płatne.

Od początku lat 90. zeszłego stulecia w Polsce prężnie rozwija się także turystyka pielgrzymkowa. Wśród osób ją uprawiających wysoki odsetek stanowi młodzież. W Episkopacie Polski działa Rada ds. Migracji, Turystyki i Pielgrzymek, a przy niektórych kuriach biskupich funkcjonują wydziały lub referaty ds. pielgrzymek. Przewodniczącym tej Rady jest wrocławski biskup pomocniczy Edward Janiak. Kościół katolicki w Polsce organizuje pielgrzymki, oazy oraz kolonie i obozy dla dzieci i młodzieży. Tego typu akcje wspiera finansowo na przykład Caritas.

Turystyka młodzieżowa ma zatem różne formy i cele jej uprawiania. Są to wyjazdy typowo wypoczynkowe i podróże o charakterze poznawczym, będące rodzajem turystyki krajoznawczej. Podobnie jak w PRL-u i w czasach obecnych młodzież bardzo często uprawia różne formy turystyki kwalifikowanej, głównie jest to piesza turystyka górską w Tatrach, Pieninach, pasmach Sudetów i w innych regionach górskich w kraju. Turystyka młodzieżowa obejmuje również wyjazdy w celach pielgrzymkowo-religijnych.

Departament Turystyki w Ministerstwie Sportu i Turystyki zlecił w 2011 roku Instytutowi Turystyki przygotowanie publikacji *Aktywność turystyczna dzieci i młodzieży w 2010 roku*. W opracowaniu przedstawiono podstawowe cechy aktywności turystycznej dzieci i młodzieży. Charakterystyki dokonano na podstawie badań uczestnictwa Polaków w wyjazdach turystycznych, przeprowadzonych przez Instytut Turystyki w marcu 2011 roku.

Wyniki badań ukazały, że w 2010 roku w wyjazdach turystycznych uczestniczyło 38% dzieci do 14. roku życia, znacznie mniej niż w 2009 roku – o 6 punktów procentowych. Mniejszy odsetek dzieci uczestniczył zwłaszcza w krajowych wyjazdach długookresowych, ale również w krajowych wyjazdach krótkookresowych. Poziom uczestnictwa dzieci w wyjazdach zagranicznych był podobny jak w poprzednim roku (Łaciak 2011: 17).

W kraju na wyjazdy długookresowe wyjechało 26% dzieci, o 6% mniej niż w roku poprzednim. Na jedno dziecko przypadało średnio 1,3 podróży (podobnie jak w 2009 r.). Podróż długookresowa obejmowała średnio 9,4 noclegu (w 2009 r. – 10,0). Odnosząc wyniki badań do liczby dzieci do 14. roku życia (5,8 mln), można oszacować, że w wyjazdach długookresowych uczestniczyło 1,5 mln dzieci. Odbyły one 1,8 miliona podróży, podczas których skorzystały z 16,9 miliona noclegów.

W 2010 roku w krajowych wyjazdach krótkookresowych, wzięło udział 15% dzieci, o 1% mniej niż w 2009 roku. Wyjechało więc 0,9 miliona dzieci, każde z nich średnio 2 razy (w 2009 r. – 3,0). Wyjazd obejmował średnio 1,8 noclegu (podobnie jak w 2009 r.). Łączna liczba wszystkich podróży

krótkookresowych, w których uczestniczyły dzieci, wyniosła 1,8 miliona, a liczba noclegów – 3,2 miliona. Za granicę wyjechało, podobnie jak w poprzednim roku, 7% dzieci, czyli 400 tysięcy osób. Na jedno dziecko przypadło średnio 1,3 podróży, tak więc dzieci odbyły łącznie 530 tysięcy podróży zagranicznych (Łaciak 2011: 39).

Podsumowanie

Turystyka młodzieżowa w Polsce rozwija się od okresu dwudziestolecia międzywojennego. Już wtedy młodzi ludzie uprawiali różne formy turystyki, od typowo wypoczynkowej, do różnych aktywności rekreacyjnych, jak turystyka piesza górską, turystyka rowerowa czy różne sporty wodne – kajakarstwo, żeglarstwo itd.

Prężny rozwój różnych form turystyki młodzieżowej przypada natomiast na początek lat 50. ubiegłego wieku. W roku 1950 powstało Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze. Celem tej organizacji było propagowanie krajoznawstwa i różnych form turystyki specjalistycznej. PTTK organizowało obozy wędrownie, górskie wycieczki, spływy kajakowe, obozy żeglarskie. W tego typu wyjazdach bardzo często prym wiodła młodzież szkół podstawowych i średnich, a także studenci.

Po okresie transformacji ustrojowej w Polsce w dalszym ciągu odnotowuje się rozwój turystyki młodzieżowej. Ta grupa turystów w różnych opracowaniach statystycznych jest jednym z ważniejszych segmentów uczestniczących w ruchu turystycznym w Polsce. Obecnie młodzież – podobnie jak w okresie Polski Ludowej – najczęściej uprawia różne formy turystyki kwalifikowanej oraz typowo wypoczynkowej połączonej z turystyką krajoznawczą. Wśród innych celów wyjazdów młodzieży można jeszcze wymienić motywy religijno-pielgrzymkowe. Pielgrzymki w całym kraju cieszą się dużą popularnością wśród uczniów szkół średnich i studentów.

Bibliografia

- Borne Hanna, Doliński Andrzej, 1998, *Organizacja turystyki*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Gaj Jerzy, 2006, *Dzieje turystyki w Polsce*, Warszawa: Almamater.
- Kowalczyk Andrzej, 2001, *Geografia turystyki*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kruczek Zygmunt, Kurek Artur, Nowacki Marek, 2003, *Krajoznawstwo. Zarys teorii i metodyki*, Kraków: Proksenia.

- Lewan Małgorzata, 2004, *Zarys dziejów turystyki w Polsce*, Kraków: Proksenia.
- Łaciak Jerzy, 2011, *Aktywność turystyczna dzieci i młodzieży w 2010 roku*, Warszawa: Instytut Turystyki.
- Milewska Mariola, Włodarczyk Bogdan, 2009, *Hotelarstwo. Podstawowe wiadomości*, Warszawa: PWE.
- Ostrowski Stanisław, 1972, *Ruch turystyczny w Polsce*, Warszawa: Sport i Turystyka.
- Różycki Paweł, 2006, *Zarys wiedzy o turystyce*, Kraków: Proksenia.
- Warszyńska Jadwiga, Jackowski Antoni, 1978, *Podstawy geografii turystyki*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

